

به نام خدا

نشست علمی حج و محیط زیست

پژوهشکده حج و زیارت

گروه فقه و حقوق

۱۰ خرداد ۱۳۹۴

دبیر نشست حجت الاسلام کمالی اردکانی:

ما در دین اسلام شاهد هستیم که اسلام عبادی ترین عبادات خودش را که تبلور رابطه انسان با خداست با دستوراتی شکل داده است که در خلال آن دستورات روابط بین فردی، روابط اجتماعی و حتی رابطه انسان با مخلوقات دیگر (حیوانات، گیاهان و حتی جمادات) سامان پیدا می کند. مثال بزینم نماز از این قبیل است. رعایت حقوق انسانها با توجه به شرایطی که ما در نماز می بینیم به عنوان شرایط مکان نمازگزار، یا لباس نمازگزار از آن یاد کرده اند و رعایت نظم و توجه خاص به زمان با توجه به اوقات نماز. اعلام صلح و صفا به بندگان صالح خدا، کنترل و ضبط نفس در نماز در قالب دستوراتی که در این زمینه آمده است که انسان نباید در حال نماز خوردنی یا آشامیدنی داشته باشد، حتی خنده و گریه ای داشته باشد. اینها همه بیانگر همین نکته است که همه این اعمال عبادی در خلالش، جنبه های تربیتی و ارتباط انسان با دیگر مخلوقات لحاظ می شود.

حج خانه خدا هم در این راستا قرار دارد. شاید پرمناسک ترین شکل عبادت در اسلام همین حج باشد، این عمل عبادی در عین اینکه آسمانی ترین منسک عبادی محسوب می شود، ارتباط تنگاتنگی با زمینی ترین نیازهای انسان به دیگر موجودات دارد و این ارتباط در جای اعمال حج خودش را نشان می دهد و بیشتر در قالب احرام و محرمات احرام تبلور پیدا کرده است. اگر بخواهیم رابطه بین حج با فضایی که حج خانه خدا در آن فضا واقع می شود و نوع تعامل این واجب الهی با آن مظلومی که عمل در آن انجام می شود با تعبیر رساتر بیان کنیم باید از رابطه حج و محیط زیست یاد کنیم.

مطابق تعریفی که از محیط زیست شده است گفته شده است که محیط زیست عبارت است از مجموعه ای به هم پیوسته از عوامل بیرونی که رشد و حیات موجودات زنده ی انسانی، جانوری، گیاهی و متأثر از آن، به آن مرتبط باشد. مطابق این تعریف حق بهره مندی از چنین محیطی، پای حقوق را به وسط می کشد. حج از طرفی با آموزه هایش با مباحث محیط زیستی ارتباط پیدا می کند و از طرفی دیگر ممکن است آنچه که امروز به عنوان حج در

آن مکان خاص برگزار می‌شود نگرانی‌های محیط زیستی را در پی داشته باشد. حدود سه میلیون زائر که در ایام حج مشرف می‌شوند زمینه مسائلی را به وجود می‌آورند، دود اتومبیل، بقایای غذاها، انرژی‌های تولید شده در هتل‌ها، استفاده‌ی وسیع از بطری‌های آب معدنی، مشکلات تنفسی و بیماری‌های مختلف از این قبیل است که نگرانی‌های محیط زیستی در ایام حج به وجود می‌آورد. حل چنین معضلاتی قطعاً با مراجعه به آموزه‌های دینی و بخصوص آموزه‌های حج اهمیت بحث را دو چندان می‌کند. لذا برخی در این زمینه تعبیری به کار برده‌اند که تعبیرشان با توجه به این نگرانی‌ها سخن از حج سبز گفته‌اند. یعنی حجی که در کنار انجام این اعمال، کمترین مشکلات و معضلات محیط زیستی را در پی داشته باشد. از این رو امروز و در آستانه روز جهانی محیط زیست که پنجم ژوئن مصادف با ۱۵ خرداد هست از حسن اتفاق در خدمت اساتید معظم و کارشناسان گرانقدر حوزه فقه و حقوق و محیط زیست هستیم ان شاء الله از نظرات ارزشمند آنان استفاده خواهیم کرد.

گروه فقه و حقوق پژوهشکده حج و زیارت علاوه بر کارهای تخصصی که در زمینه فقه حج انجام می‌دهد، در عرصه‌ی حقوق حج، حقوق و مسائل حجی گام‌هایی برداشته است و بحث حج و حقوق بشر، بحث حج و محیط زیست که این دو عنوان را جناب استاد راعی زحمت کشیدند و به سرانجام رساندند و همچنین حج و حقوق و بین الملل که در حال انجام است در همین راستاست. این گروه دغدغه‌های حقوقی هم دارد که این نشست هم در همین راستا تعریف می‌شود. در خدمت اساتید معظم هستیم من یک معرفی خیلی کوتاهی داشته باشم و از نظرات ارزشمندشان استفاده خواهیم کرد. جناب آقای دکتر راعی، استادیار دانشگاه و دکتری تخصصی حقوق بین الملل عمومی و عضو هیئت علمی دانشگاه نجف آباد، که به عنوان نظریه پرداز از نظراتشان استفاده خواهیم کرد. دکتر فهیمی، استادیار و عضو هیئت علمی گروه حقوق خصوصی دانشگاه قم، مقالات متعددی در زمینه محیط زیست و مباحث حقوقی نوشته‌اند و جناب آقای دکتر علی مشهدی استادیار پایه چهارم دانشگاه، و همچنین عضو هیئت علمی گروه بین الملل دانشگاه قم، ایشان هم مقالات و کتاب‌های متعددی در این زمینه نوشته‌اند که اثر مشترک دکتر مشهدی و دکتر فهیمی کتابی به نام اندیشه‌های حقوق محیط زیست که مشترکاً به تألیف درآمده است. ان شاء الله از نظرات ارزشمند آنان استفاده خواهیم کرد و برای اینکه بتوانیم از وقت جلسه استفاده کنیم و پاسخگوی سوالات باشیم ۲۰ دقیقه را در خدمت دکتر راعی هستیم که نظراتشان را ارائه کنند و دو ده دقیقه نافدین محترم و بعد برخوایم گشت و نظرات نظریه پرداز محترم را خواهیم شنید.

دکتر راعی:

سلام علیکم... بسم الله الرحمن الرحیم ...

..... قدردانی از زحمات دوستان به ویژه در گروه فقه و حقوق که این فرصت را فراهم کردند. باید به رسم ادب از معاونت محترم پژوهشی که زمینه ساز همه این زحمت ها هستند و بستر همه این فعالیت های را فراهم می کنند تقدیر و تشکر بکنیم و حضورشان را به فال نیک می گیریم و از حاج آقای عندلیبی مدیر گروه فقه و حقوق پژوهشکده و دوستانشان بایستی تشکر بکنیم و از اساتید بزرگوار که قبول کردند در این کار همراه ما از نقطه نظراتشان بایستی تشکر کرد. کل بحثم را در دو قسمت ارائه بکنم که قسمت اول شبه گزارش و یک قسمت هم بر می گردد به این آنچه که تحت عنوان ایده ای نو و نظریه نو می خواهیم مطرح کنیم. همانطور که حاج آقای کمالی اشاره کردند بحث محیط زیست یک دغدغه ای است که امروز هیچ کجای این نقطه خاکی را پیدا نمی کنید مگر اینکه این مسئله مطرح شده است. یک آمار خیلی مختصر از تعداد اسناد دوجانبه و چند جانبه ای که به تصویب کشورها رسیده است که آمارش بالای ۱۵۰۰ می شود حاکی از این دل مشغولی و دغدغه ای است که امروز روی کره خاکی وجود دارد و شاید به جرأت بتوان گفت که در هیچ حوزه ای از مباحث حقوق بین الملل ما این مقدار از سند را اعم از اسناد نرم و سخت نداشته باشیم. حتی مخاصمات مسلحانه که شاید از ابتدای تشکیل تفکر کشور در قالب تفکرات وستلایی مطرح شده تا حالا... حتی در حوزه مخاصمات هم که شاید یک عمر دوست ساله را بتوانیم رصد کنیم از آن اینقدر سند نداشته باشیم. با اینکه مخاصمات و بحث جنگ پدیده هر سه روز کره ای خاکی است یعنی از هر سه روز دو روز جنگ و یک روز صلح است و باز مسئله محیط زیست خودش را به طور جدی نشان داده است.

من همین جا هم برای اینکه سلامی عرض کرده باشم خدمت رادیو معارف ... چون برنامه توسط بزرگواران مورد توجه قرار می گیرد و شنونده برنامه ما هستند و بنده وظیفه خود می دانم که از همه این بزرگواران تقدیر و تشکر بکنیم....

به هر حال بحث محیط زیست یک دغدغه ای جهانی است و به فال نیک می گیریم و تبریک هم عرض می کنیم به همه بزرگوارانی که در پژوهشکده حج که این فکر بلند را دنبال می کنند و نه اینکه من این کار انجام داده ام نه و نه اینکه من طراح این بحث بوده ام و این صحبت ها را از این باب انجام نمی دهم و این موضوع را خود پژوهشکده تصریح کرده بودند و بنده فقط انجام داده ام این صحبت ها از این جهت می گویم که در هیچ جای حوزه و دانشگاه کاری که به طور جدی وقت گذاشته شود و سرمایه گذاری شود من ندیده ام نمیگویم نیست شاید هم باشد حداقل

بنده ندیدم و در قالب پایان نامه ها ما تاکنون سه چهار تا پایان نامه دکتری را دفاع کردیم یا استاد راهنما یا داور آن بوده ام و دو سه تا پایان نامه کارشناسی دفاع شده است و در همین حد است و کار جدی صورت نگرفته است و ندیده ایم و قوانین تصویب شده است و بیش از این چیزی وجود ندارد و این فکر بلند را باید تبریک گفت به کسانی که این فضا و بستر را فراهم می کنند. به هر حال این موضوع تصویب شده است و مسیری که دنبال شد برای اینکه این بحث خودش را نشان دهد اصطلاحاً یک مطالعه تطبیقی بود.

مطالعه تطبیقی دو حوزه را کنار هم قرار می دهد و یک توصیفی از دو تا حوزه ارائه می کند و سپس یک تحلیلی هم از هر دو حوزه دارد. خروجی آن تحلیل یافتن نقاط اشتراک و افتراق این دو حوزه علمی است و منظور نهایی از چنین مطالعه ای هم اثبات کارآمدتر بودن و علمی تر بودن و دقیق تر بودن یک نگاه به مسئله نسبت به موضوع و علم دیگر است. به عنوان مثال این گونه خواهیم نتیجه زود هنگام بگیریم آموزه های حج خیلی دقیق تر به مسئله محیط زیست نگاه کرده اند تا آنچه که امروز ما اسمش را نظام بین الملل محیط زیست می گذاریم. هدف نهایی چنین مطالعاتی یک چنین بحثی است. اهداف فرعی تری هم وجود دارد و من وارد جزئیات نمی شوم. نکته بعد عرض کنم که در این مطالعه تطبیقی ما در قسمت بین الملل به دو دسته از قوانین و مقررات رجوع کردیم یک مقررات نرم در قالب اعلامیه ها صادر شده است مثل اعلامیه ریو، که اصطلاحاً اینها را قوانین نرم می گویند که ضمانت اجرایی حقوقی ندارند و در برابرش هم قوانین سخت گفته می شود که در قالب معاهده یا کنوانسیون و پروتکل و امثال آن به تصویب جامعه جهانی رسیده است و الزام حقوقی و ضمانت اجرایی دارد و اینها هم تعدادش زیاد است.

در بحثی که ما دنبال کردیم هر دو دسته سند را مد نظر قرار داده ایم برای اینکه بشود یک نگاه جامعی را دنبال کرد. اما پیشاپیش عرض کنم که دنیای بین الملل در زمینه محیط زیست یک عرض عریضی دارد، تقریباً می شود گفت که صد مسئله را می شود رصد کرد و پیدا کرد و اینها قابل بحث و بررسی است اما دو مسئله امروز در بحث محیط زیست جدیداً خودنمایی می کند این برای ما می تواند جالب باشد یک بحث راه های صیانت و حفظ محیط زیست و مخلوقات زیست محیطی آن، که تقریباً ثقل فعالیت های حقوق بین الملل روی این موضوع متمرکز شده است و انواع و اقسام سازمان های بین المللی درست شده و انواع و اقسام اقدامات بین المللی تعریف شده برای اینکه تضمین بکنند حفظ محیط زیست و همچنین حفظ موجودات و مخلوقات را، به ویژه موجوداتی که نسلشان رو به انقراض است. یک مسئله هم نگاه به محیط زیست از باب یک حق بشری نسل سوم است. که اصطلاحاً حقوق همبستگی نامیده می شود. بارزترین مصداق چنین حقیقی را امروز حق بر محیط زیست تعریف می کنند. این دو

بحث از بحث‌های خیلی مهم بوده است و اتفاقاً این دو تا یک لینک کاملاً مرتبطی هم دارد و هر دو کاملاً به هم ارتباط دارند اینکه راجع به محیط زیست رویکرد حق انگاری نسل سوم منفعت جمعی دنبال شده است به عنوان ابزاری برای حفظ محیط زیست تعریف شده است؛ یعنی از این جهت این دو بحث را من انتخاب و بحث کرده‌ام. این نگاهی است که ما به بین الملل داشتیم، اما در نگاه حج هم کارهای زیادی البته انجام شده است و نه راجع به حج، بلکه فارغ از این بحث، شاید بگردیم گریزهایی هم به بحث حج پیدا بکنیم؛ اما نوعاً و کلاً با تحقیقی که انجام داده‌ایم باید بگوییم بحث‌های انجام شده یا بحث‌های کاملاً عام اسلامی و یا بحث‌های خاص فقهی به معنای فقه امامیه است. یک کتاب را از عربستان یکی از دوستان آورده است احکام البیئه؛ یک اندیشمند سنی یا وهابی، حدوداً سیصد صفحه مطلب را نوشته است و مباحث متعددی از محیط زیست را دنبال کرده و من این کتاب را چند بار نگاه کردم و می‌خواستم ببینم درباره محیط زیست و حج چیزی هست یا نه و دیدیم چیزی نیست و همین بحث‌های عامه را با فقه خودمان مقایسه می‌کنیم. علی‌رغم اینکه فقها ورود به مباحث کمتر داشته‌اند باز ضعف را آنجا بیشتر می‌بینیم و با اینکه اینجا کمتر کار شده ولی ضعف را آنجا بیشتر می‌بینیم و اثبات شده است.

در خود دوستان اساتید داخل کشور دکتر فهمی مقالات زیادی و کارهای خوبی دارند. برخی از کارهایشان هم با جناب آقای مشهدی انجام دادند و اینها را از طریق فضای مجازی کارهایی که چاپ شده دیده‌ام به خاطر همین هم دوست داشتم که این دو بزرگوار تشریف داشته باشند و در بحث ما را کمک کنند. و ما در بحث بحث چه کار کردیم و ما نگاهی به آموزه‌های حج دنبال کردیم یک نگاه کاملاً جدید و نو و با تطبیق به مباحث حقوق بین الملل و محصول کار چیزی است که ما در خدمت شما هستیم برای اینکه من از این گزارش رد شوم و وارد بحث خودمان شویم ما در مباحث حج کل بحث را در سه قسمت عمده طراحی کردم مدلی نبوده است که من بخواهم از روی آن مدل کمک بگیرم و این مدلی بوده که خیلی بالا پایین شده مطلبش و خیلی از مطالب جا به جا شده و نظم و نسقی گرفته است و می‌دانم که جای کار زیاد دارد اما این طرحی بود که به دلم نشست است و پسندیدم که در جمع شما ارائه بکنم.

اولین بحث عمده‌ای که راجع به محیط زیست آورده‌ام این بود که ببینیم آیا می‌شود همان نگاه حق انگاری که در بین الملل راجع به محیط زیست هست در آموزه‌های حج هم مطرح کنیم یا خیر؟ آیا می‌توانیم بگوییم که ما نسبت به محیط زیست و محیط زیست نسبت به ما دارای یک حق مفهوم سومی است. این را من باید یک توضیح بدهم که یک موقع ذهنتان نرود که اگر حقی وجود دارد اینجا محقق و مکلف کیست؟ وقتی صحبت از حق نسل

سومی می‌کنیم همه محق هستند و همه مکلف، یعنی این نیست که مثل نسل اول و دوم یکی طلبکار و دیگری بدهکار باشد نیست، بلکه همه بدهکار و همه طلبکارند. دلیلش هم این است که یک منفعت جمعی اینجا شکل گرفته است. یک منفعتی که سرنوشت بشریت با آن گره خورده است و از این جهت این مفهوم جدیدی به حق می‌دهد و باعث می‌شود که ما این گونه فکر کنیم که همگان محق و همگان نیز مکلف‌اند. مثل داستان امر به معروف و نهی که همگان محق و مکلف‌اند. در بحث محیط زیست ما این را در فقهمان کمتر توجه کردیم ولی در امر به معروف خوب به آن پرداختیم و من گفته‌ام که باید محیط زیست را یک معروف اجتماعی بنامیم و تلاش کردیم این کار را به جایی برسانیم.

بحث بعدی سوال مشخص این بود که آیا می‌توان نگاه خود را به محیط زیست در دل آموزه‌های حج نگاه نسل سومی و حق بشری کنیم یا خیر؟ آنجا پاسخ من مثبت بود و به هر حال مولفه‌هایی را آورده‌ام و ادعایم این بود که اتفاقاً نگاه حج به محیط زیست به عنوان یک حق، خیلی کارآمدتر و بهتر از نگاه نظام بین‌المللی حقوق محیط زیست این حق است. یک موردش را عرض کنم ببینید ما یک بحثی را در فقه داریم به نام بحث رویکرد امانت، قرآن کریم می‌فرماید که ما امانت را به انسان دادیم و به بقیه هم دادیم و همه ابا کردند و انسان هم پذیرفت که بردارد و اینکه امانت چیست مفسران زیاد بحث کرده‌اند و این امانت معنای بسیار وسیعی دارد و هرآنچه که رشد انسان و تعالی انسان را به دنبال دارد یا معنایی از معانی امانت است یا مصداقی از مصادیق امانت را شکل می‌دهد این نگاه را ما داریم می‌آوریم در محیط زیست و ادعایمان این است که اسلام عزیز و به طور خاص آموزه‌های حج از ما نگاه امانت گونه به محیط زیست دارد. و این یکی از مولفه‌های مشترکی است که در حقوق و فقه وجود دارد و آنجا هم این بحث مطرح می‌شود اما نقطه قوت این جا چیست؟ به دلیل ضمانت اجرایی‌هایی که اینجا وجود دارد است. ضمانت اجرایی که وجود دارد در حج، علاوه بر ضمانت اجرایی بیرونی مثل انواع و اقسام کفاراتی که برای من و شما قرار می‌دهند و در صورتی که تخلف کنیم و علاوه بر آن بعد می‌گوید که ضمانت اجرایی درونی که مرتب قرآن کریم ما را با یا ایها الذین آمنوا دعوت می‌کند یا ما را با این خطاب که یا اینها ... شما در حال احرام هستید خطاب می‌کند.

بحث دوم مدل حج برای حفظ محیط زیست مدلی است بی‌نظیر. به این صورت که شارع مقدس آمده یک فضایی را طراحی کرده است به نام امر عبادی؛ به نام حج، در درون این امر عبادی کلیه اقداماتی که به حفظ محیط زیست منجر می‌شود را تعبیه می‌کند. به گونه‌ای این را طراحی کرده که زمینه‌ی تخلف برای کسی فراهم نشود و

اگر هم تخلف کرد به یک معنا تنبیه‌اش بکند. لذا شما به محض اینکه محرم می‌شوید و انواع و اقسام محرّمات را باید تجربه کنید مثل ممنوعیت صید و بیشترین آموزه‌های روایی و قرآنی ما مربوط به صید است. و روایت زیاد را داریم و انواع و اقسام روایت را استخراج کرده‌ام و ان شاء الله در صورت فرصت خواهم گفت به ریز.. این مدل را این گونه طراحی کرده‌ایم اگر قرار است از محیط زیست صیانتی به عمل بیاید چاره‌ای ندارد نظام بین الملل حقوق محیط زیست که آشتی کند با مباحث دینی. تا کنون دو مسیر را رفته‌اند اما چاره‌ای نیست که باید با هم آشتی کنند اگر می‌خواهد به هدفش برسد علتش هم مولفه‌هایی ما در بحث حج داریم که در هیچ جا نداریم و به طور مشخص مولفه‌های معنوی و اعتقادی و عبادی.

به دنبال این بحث آدم یک لیستی از اقدامات حمایتی و به دنبالش مسئولیت‌های اجتماعی و چه آنهایی که متوجه حجاج و مسئولین است را عرض کردم.

سی ثانیه یک پراتنز باز کنم: وضعیتی که ما امروز داریم در خود حج تجربه می‌کنیم به طور جدی ما را هل می‌دهد به طرف اینکه توجه ویژه به محیط زیست داشته باشیم. جالب است این نگاه در خود مسئولین شهر مکه وجود دارد و گزارشی را اخیراً دیدم و خیلی جالب بود و بخشی که آقای کمالی می‌خواندند به ذهن من آشنا بود مباحثی بود که می‌دیدم آنجا مطرح کرده‌اند. مثلاً صحبت از این بوده است که جمعیت عظیمی که در مکه جمع شده‌اند بیش از سه روز امکان ماندگاری‌شان نباشد و ما باید همان سه روز تخلیه کنیم و همین تراکم جمعیت خودش از مباحث آلاینده‌ای و زیست محیطی است و ذهنم راجع به این داستان که کراخت سه روزه که در آموزه‌های دینی گفته شده می‌تواند ارتباطی با این داشته باشد یا خیر؟؟ شاید در نگاه اول یک استفهام باشد و استعلامی باشد ولی یک مقدار که تأمل کنی خواهیم فهمید که صحبت از قساوت قلب است و تلقی ما از قساوت قلب یعنی سنگ شدن دل است اما در قالب یک سوال که آیا می‌شود ما این معنا را توسعه بدهیم و بحث در روایت را منحصر به قساوت قلب به معنای اولیه نداشته باشیم بلکه گسترش بدهیم و همین بو دادن و سخت نفس کشیدن و اینکه بسیار سخت در سه روز است و الان در شهر مکه طرح‌هایی را مطرح می‌کنند و کل ماشین تردد نکند و جمعیت در یک هتل یک جا جمع شوند و اینها ارتباط مستقیم دارد که وارد نمی‌شویم.

اما برگردم به بحث آخر اینکه اقدامات حمایتی که می‌شود انجام داد این اقدامات حمایتی در قالب احکام و جویی، تحریمی بیان کردم و همچنین در قالب جرم‌انگاری، یک بحث مهم را من دنبال کردم و آن این است که ما در حقوق بین الملل برای ممنوعیت جنگ اقدام جدی نکردیم. در منشور سازمان ملل یک اصلی را بنا گذاشته

مبنی بر ممنوعیت جنگ، اما وقتی به استثنائات این اصل برمی گردیم ۷، ۸ تا استثنا وجود دارد و حداقل چهار موردش در خود منشور سازمان ملل است و بیش از ۵ مورد بیرون از منشور پیدا کرده ام و صحبت پنخس می شود و اشاره ای بکنم مثلاً پروتکل ۱۹۷۷ اول: سه مورد آنجا استثنا شده است و جنگ در راستای مبارزه با استعمار، اشغال، تبعیض نژادی اجازه داده شده است و مشروع شده است. بعد برای اینکه این مشکل حل شود آمده اند بحثی را در پروتکل دنبال کرده اند و حالا که نمی توانیم جلوی جنگ را بگیریم و موارد مجاز را هم داریم و جنگ آسیب های شدیدی را به محیط زیست میزند بیاییم اقدامات حیاتی را برای حفظ محیط زیست بزیم و نگاه های من برخی از آنها در بین الملل است و نگاهی را دنبال کرده ام که چرا ما در سه ماه حج و یک ماه رجب جنگ را حرام می دانیم؟ اگر بعد مسافت و مسائل مقدماتی و مؤخری حج را ببینیم و یکی قبل و دیگری بعد موسم است و باید یک فرصتی باشد و نگاه اسلام نگاه آموزه های حج به مسئله حفظ محیط زیست این است که باید جنگ را ممنوع کرد نمی شود جنگ باشد در عین حال اقدام احتیاطی بکن. محیط زیست را از بین نبر.

اینکه عرض کردم ما یک محورهایی را در حج پیدا کردیم که نشان می دهد مدلی که این آموزه ها به ما می دهد به مراتب کارآمدتر و قوی تر و موثر تر برای حفظ محیط است و عرض کردم که ادعا نباشد و بحث مفصل و طولانی است و ان شاء الله اگر وقت شد عرض خواهم کرد. در نتیجه ما چاره ای نداریم که برگردیم و به دامن دین پناه ببریم، حتی کسانی که فکر می کنند حقوق ارتباطی با دین ندارد. چه در حقوق داخلی و بین الملل اگر همه جا حرفشان درست باشد این یک جا را باید بپذیرند که راهی ندارند جز آنکه با دین و آموزه های دینی آشتی کنند برای اینکه بتوانند به هدف خودشان برسند یعنی هدفی که اصطلاحاً می گویند حفظ محیط زیست و مخلوقات زیست محیطی.

دبیر نشست: ضمن تشکر از جناب دکتر راعی، اساتید معظم اگر صلاح می دانند نکات را به سمت فرمایشات ایشان سوق دهیم و مدل حج در محیط زیست را توضیح و کارایی و تفاوت آن با مدل هایی که در جهان امروز وجود دارد متمرکز کنیم و استفاده بهتر و بیشتری خواهیم کرد و از نظرات عزیزان استفاده خواهیم کرد.

جناب دکتر مهدی:

سلام و عرض ادب و تشکر از دعوت شما. استفاده کردیم از نکات ارزشمند آقای دکتر راعی. بنده چهارچوبی را طراحی کرده بودم که اگر فرصت دارم بیان کنم. من در یک مقدمه و دو قالب شکلی و ماهوی می خواستم بحثم را ارائه دهم.

مباحث شکلی می‌گذرد به دلیل محدود بودن زمان. ما سر مباحث ماهوی می‌رویم. چند تا سنجه و محک را می‌شود به کار برد برای ارزیابی کار که آقای دکتر به کار بردند و برای خود اثر قبل از اینکه بنده بحث را مطرح کنم و کار، کار بسیار ارزشمند و نو و جدیدی است و در بین پژوهشگاهی که در خارج و داخل کشور انجام می‌شود تقریباً کار مشخصی در مورد حج و محیط زیست انجام نشده است و این کار نویی است و تبریک عرض می‌کنم. همزمان آقای دکتر فهیمی و یکی از دوستان طلبه و دانشگاهی یک کار شبیه این در مجله علوم اسلامی با آقای دکتر مشترک در حال چاپ است.

در حوزه فقه محیط و کلام محیط زیست و فلسفه و احکام محیط زیست کار خیلی جدی انجام نشده است و شاید احکام بیشتر صورت گرفته است و مباحث کلامی و فلسفی و فقه الیه که کار جدی هست کار خیلی قابل بحثی وجود ندارد.

چند مسئله قابل بحث است: اولین سنجه تناسب عنوان با محتواست و یک عنوانی را که آقای دکتر انتخاب کردند حج و محیط زیست و ما یک قاعده داریم و آن این است که عنوان نباید اعم یا اخص از محتوا باشد و انتظار می‌رود که کسی روی یک موضوع که بحث می‌کند آن جامعیت و مانعیت وجود داشته باشد و بنده فکر می‌کنم که بعضی جاها این قاعده رعایت نشده است. عنوان حج و محیط زیست است و در تمام صفحاتی که مطالعه می‌کنیم این پیوند باید وجود داشته باشد در حالی که اگر ملاحظه کنید در صفحه ۱۴۶ به بعد پرداختن به مربوط به محیط زیست و بین الملل و تا قبل از صفحه ۲۲۷ چیزی حدود صد صفحه ارتباطی با مسئله حج ندارد و کاملاً مباحث عمومی حقوق بین الملل محیط زیست که در همه جا مشترک است قابل مشاهده است این مباحث اشاره شده است و انتظار می‌رود که پژوهشگر به پیوند بین حج و محیط زیست بپردازد و از نصف کار بیشتر فقط به بحث حقوق بین الملل محیط زیست پرداخته اند و ای کاش گریزی به مسئله حج در این مطالب که بعد از صفحه ۱۴۷ است ارائه می‌کردند و به نظر میرسد که خروج موضوعی دارد در این بخش. در بخش حقوق بین الملل محیط زیست هیچ نوآوری نشده است.

در ارزیابی کارهای پژوهشگر که دوستان پایان‌نامه‌ای دارند اگر کار شما از در پژوهشگره و یک صفحه از کار شما افتاد زمین و بنده برداشتم و مطالعه کردم بایستی بدانم که حج و محیط زیست است نه حج و حقوق بین الملل باشد و منظور بنده این است که باید ارتباط با حج داشته باشد و از صفحه ۱۴۷ به بعد انگار که کتاب حقوق محیط زیست بین الملل است و خارج از حوزه حج است و البته تا صفحه ۱۴۶ خیلی کار ارزشمندی است و بنده استفاده

کردم؛ منتهی بعد از آن موضوع غیر مرتبط است و خروج موضوعی دارد.

نکته بعدی از آن طرف انتظار می‌رود که تمام ابعاد مسئله حج و محیط زیست پرداخته شود که همان معیار عنوان است. من خیلی دوست داشتم که آقای دکتر به مباحث فلسفی و کلامی بحث می‌پرداختند که البته گریزی دارند در ابتدای بحث، ولی بیشتر مباحث فقه محیط زیست است. در صورتیکه یکی از مباحث روز ما مباحث کلامی است. کسانی مانند آیت الله جوادی آملی در داخل کشور و اثر آقای اسماعیل سراج‌الدین که دانشگاه مشهد چاپ کرد و به نظر بنده می‌تواند در چالش‌های بین دو حوزه کلام و فلسفه پرداخته شود هر چند گریز کمی وجود دارد. تئوری کلام زیست بحث نشده است و در حوزه کلام محیط زیست اختلاف نظرات فراوانی وجود دارد: برخی معتقدند که اساساً دین علیه محیط زیست است مانند دیدگاه لین والت و در مقابل دکتر رقیب که معتقدند که دین در کنار محیط زیست است و چالش‌های زیادی در این حوزه در دین اسلام وجود دارد. و به نظرم شما بایستی در حوزه اینکه حج علیه محیط زیست است یا در کنار آن بیشتر بحث کنید و دو تئوری متفاوت نیز بیان شود. و البته بنده با نظر شما در مقدمه موافق هستم درباره تخریب و آلودگی‌هایی که در اجتماع حجاج و زائران انجام می‌شود. و لذا می‌توانستند درباره موضوع انسان و محیط زیست و نسبت طبیعت به محیط زیست بیان شود و در این مورد اثرات آقای جوادی آملی به نام اسلام و محیط زیست که انسان شناسی را بحث می‌کنند بسیار آموزنده است و جایش خالی است در این جا.

محک دوم درباره تتبع در منابع است که بسیار ستودنی است کار آقای دکتر راعی. و منابع عربی و فارسی و انگلیسی بسیار عالی است اما باز هم غالب این منابع به بخش دوم که حقوق بین الملل است باز می‌گردد و در صورتیکه در منابع عربی و فارسی در زمینه حج و محیط زیست وجود دارد که نگاه نشده است و منابع حقوق داخلی ما که هست و منابع مانند کتاب آیت الله جوادی آملی و محقق داماد که اخیراً به نام اسلام و محیط زیست (الهیات محیط زیست) چاپ شده است بایستی بررسی شود.

سوال جدی که از پژوهشگران در زمینه محیط زیست است این است که آیا در احکام حج یا قواعدی که در مورد گونه‌های جانوری و محیط زیست وجود دارد، شارع مقدس دغدغه‌ی حفظ محیط زیست را دارد یا مسئله ارزش خود آن مکان است و این دو دید متفاوت است؟ برخی از پژوهشگران در زمینه محیط زیست نظر دارند که بعد از سال ۱۹۷۰ بر پایه یک سیستم فکری جدید است و آنها مخالف این هستند که از احکام دینی استفاده کنیم در زمینه تفسیر محیط زیست و اینکه در مسئله حج که صید حرام شده است یا جنگ حرام شده است شارع مقدس

به حفظ محیط زیست نظر ندارد بلکه به خاطر حفظ احترام آن مکان است مانند دکتر رقیب. و آقای دکتر بایستی اشاره می کردند که چگونه مقدمات نظری بحث را فراهم کردند که پلی زدند از این مسئله به مسئله محیط زیست با توجه به اینکه بحث محیط زیست یک مسئله جدید است. در صورتیکه برخی معتقدند در قرن ۱۴ میلادی بحث محیط زیست شکل گرفته است و تا آن زمان تخریب محیط زیست ایجاد نشده بود و عقل انسان به صورت سود بنیان شکل نگرفته بود و اسارت مصرف، اسارت عقل صورت نگرفته بود. اصولاً محیط زیست محصول نقد مدرنیته است و توسط انسان جدیدی که بر مبنای این مدرنیته اساساً شکل گرفته است. بحث رابطه بین جنگ و محیط زیست است که آقای دکتر هم خوب پرداختند به این موضوع و ما استفاده کردیم و یک رابطه دوسویه است و هر چه جنگ کمتر باشد انتظار داریم که محیط زیست حفظ شود و هرچه جنگ و مخاصمات جنگی بیشتر باشد در نتیجه محیط زیست کمتر حفظ می شود و از این قاعده می توانیم کمک بگیریم که رابطه جنگ و حج و محیط زیست یک رابطه مستقیم دارد. با تشکر از دوستان.

دبیر جلسه: یک تذکری که بهتر است اعلان کنم این است که کتاب پژوهش در حج و محیط زیست آقای دکتر راعی هنوز چاپ نشده است و کتاب حج و حقوق بشر ایشان چاپ شده است و شنوندگان عزیز هنوز این کتاب را در اختیار ندارند و بهتر است که منتقدان و پژوهشگران عزیز بحث را به سمتی سوق دهند که ایشان در نوشته هایشان است و همچنین بحث را به نظریاتی که بحث شده است مانند مدل حج درباره محیط زیست و بحث دکترین مخالف و سوالاتی و بحث های که در این زمینه است بحث را پیش ببرند و نظراتی که بیشتر در نوشته های ایشان بازتاب دارد بررسی شود. بحث کاستی ها و قدرت و ضعف در مورد کار ایشان را بعداً از نظرات شما استفاده خواهیم کرد.

دکتر فهیمی: با عرض سلام خدمت حضار و شنوندگان عزیز

از اثر قلمی جناب آقای دکتر راعی استفاده کردیم و هم از نقدهای ارزشمند جناب آقای دکتر مشهدی هم استفاده لازم شد و بسیار تشکر می کنم از پژوهشکده حج که در این حوزه فعالیت میکند و زمینه کاری را فراهم کرده است. مطلبی را یادآوری میکنم و آن اینکه بحث های که تحلیل می شود مانند ۶ جلسه فقه پویا بنده و آقای مشهدی در آغاز همین امسال در رادیو معارف ارائه کردیم و عزیزان نیز توجه کردند و مورد عنایت آنان نیز قرار گرفت. این بحث ها زمانی است که انسان فارغ البال باشد. مرحوم آقای بروجردی آرزو داشتند که کتاب مبسوط را چاپ کنند و از حالت خطی بیاید بیرون و آخر هم محقق نشد و این امنیت و آسایش که خداوند متعال به ما داده

است که مسائل عالی کلامی و فلسفی را بحث کنیم و به مسائلی که برای ۵۰ سال آینده است و فارغ از خوردن و شکمی و غیره است را انجام دهیم، همه از زحمات امام راحل است که بایستی حتما توجه کنیم و بسیار ارزشمند است.

مطلب دومی که بایستی در مقدمه عرض کنم فرهنگ سازی نقدپذیری و سعه صدری و شرح صدری است که هر روز در حوزه روز افزون می شود و منصفانه و مطالب را خیلی خوب با هم بحث کنند در حوزه و دانشگاه از اول هم اینگونه بوده است و الان نیز است و کار اگر چکش کاری شود بهتر و ارزشمندتر می شود و آقای دکتر راعی بسیار استقبال می کنند و نقدپذیر هستند و از بررسی این نقدها که در مورد این کار صورت گرفته ان شاء الله استفاده شود و کاری که صورت گرفته پروبال بگیرد و یک خروجی خوبی از این پژوهشکده خوب و مقدس داشته باشیم.

قلم روان و خوب آقای دکتر راعی قابل تقدیر است و مطالب مفید و مستند و امانت داری قابل تقدیر و تشکر است و بنده یادم هست که ۲۰ سال پیش در مشعر که با آقای قاضی عسگر دیداری داشتم ایشان گفتند که شما حقوق خوانده‌ای و جای این کار محیط زیست و حقوق بین الملل و ... هست و جا برای کار دارد و در فکر ایشان از آن زمان بوده است و خوب خیلی جامع عمل نشده و مطالب دیگری انجام شد و الان این کار فی نفسه کار خوبی بوده که انجام شده است و با توجه به اینکه آقای دکتر مشهدی به زبان فرانسه تسلط دارند و به منابع تسلط دارند و ایرادات خوبی را گرفتند و بنده نیز این ایرادات را وارد می دانم و بنده دو سه کار اساسی را بیان می کنم و کار ما بر این اساس است که این کتاب را نقد بکنیم و البته مسائل دیگر را در فرصت‌های بعدی با آقای دکتر راعی خواهیم پرداخت.

اولین نکته بحث اعتقاد کلامی است. آیا واقعا دین مخرب محیط زیست است یا اینکه حافظ آن؟ از کجا نشأت می گیرد؟ از یونان قدیم که عیسی (علیه السلام) آمد و حواریان و اطرافیان آن‌ها این کار را کردند و سعودی‌ها هم کار غلطی که انجام می دهند نشأت گرفته از همان کارها است. و سعودی‌های همه آثار منتسب به اهل بیت و ائمه و پیامبر اکرم مانند چاه قبا و مساجدی که وجود دارد و ساختمان‌های قدیم اطراف بین الحرمین و اخیراً هم مسجد احزاب و ... و صفه، را از بین بردند و خیانت‌های وسیعی که انجام دادند و اگر ترسی هم نداشته باشند طرح اولشان خراب کردن گنبد خضراست. و یک روز این کار را خواهند کرد. و آنها نگاهشان این است که بشر اگر به مظاهر طبیعی مانند درخت، گیاه، و حیوان و ... بپردازد از خداوند متعال غافل خواهد ماند و لذا بنا شد که محیط زیست را دشمن بدانند و به آن غالب شوند. و در منابع مکتوب که از کتاب تورات و کتاب مسیح است این است که ذکر

شده است که وظیفه شما این است که بر طبیعت به هر قیمتی غالب شوید.

این دیدگاه در مقابل دیدگاه یونان که آنان زیر بار این دیدگاه برخاسته از مسیح و روم نرفتند و یک احترامی را برای طبیعت قائل شدند و سعی کردند که آشتی با طبیعت و محیط زیست را ایجاد کنند و بعدها هم کسانی مثل ژان بری و... کتابی که نوشته اند درباره دین و نظریه‌های محیط زیست، محیط زیست و نظریه‌های اجتماع در آنجا به خوبی منقح کرده‌اند که ترکیب این مطلب وجود دارد و امروزی‌ترین آن در کتاب انسان و طبیعت آقای سید حسین نصر قابل مشاهده است و در بازار هست. جای این مطلب در این کتاب خالی است و آقای دکتر راعی در ۱۵ تا ۲۰ صفحه به این مطلب بایستی پردازند و روشن کنند مدخل ورودی این کار را و چرا؟ زیرا در روایات است که تا زمانی که مکه است دین خدا است و این یعنی که ارتباط بین دین خدا و حج و کعبه برقرار شده است. این دین خدا که درباره محیط زیست دیدگاه و نظر دارد باید ما بتوانیم این ارتباط و آشتی بین آنها را بیان کنیم. و مطالب زیاد برای گفتن دارد و خودشان هم گفته‌اند که ایرانی‌ها و یونانی‌ها و ادیان شرقی که به کشاورزی اهمیت می‌دهند. اینها به طبیعت با احترام می‌نگریستند.

آقای دکتر هم در مطالب صفحه ۱۴۷ به بعد به مطلب دیدگاه امانت‌مداری پرداخته است که بایستی گسترده‌تر به آن پرداخته شود. در کنار بحث نسل سوم حقوق بشر که پرداخته شده است و هر چه جلوتر می‌رویم به قول امام حسین که عقلها زمانی کامل می‌شود که از حق تبعیت کند و ما نیز هرچه جلوتر می‌رویم و کشورهای واحد اروپایی شکل می‌گیرند و به دنبال نیاز درونی هر چیزی که دین خواسته به آن برسند. و مطالب ما هم همین است که دیدگاه واحد صورت گیرد و حفاظت واحدی از محیط زیست به عمل آید.

نکته دوم تعارض همیشه بین حق محیط زیست و حق توسعه است. بعضی از کشورها که جنگل را می‌شکافند و یک اتوبان احداث می‌کنند و این توسعه است. اتوبان در جنگل همه مسائل زیست محیطی جانوران را از بین می‌برد و به هم می‌زند. به عنوان مثال اتوبانی که در فرانسه احداث شده است و گزارش آن هم موجود است حیوانات در آنجا از لحاظ تخمگذاری، غذا، و.. به هم ریخته است و حیواناتی مانند لاک‌پشت و خفاش شب و... که بایستی در شب بیرون بیایند و غذا استفاده کنند همیشه اتوبان روز است و این حیوانات از گرسنگی تلف می‌شوند و این مسائل را بایستی در آنجا بیاورند.

و نکته سوم: دیدگاه‌های متفاوتی که دریا محیط زیست وجود دارد این است که دو دیدگاه مهم که یکی دیدگاه تند سبز است که مسئله ذبح قربانی ممنوع است و نهایتاً این است که حیوان بی‌هوش شود و بعداً قربانی شود و

دیدگاه توسعه گرا که مخالف دیدگاه سبز است. به هر حال قربانی در حج در چه جایگاهی قرار دارد؟ و ما بایستی بتوانیم در بین این دو دیدگاه نظر اسلام را درباه نیاز به این مطلب بیان کنیم و ببینیم که چگونه است نظر اسلام.

نکته چهارم: امروزه توجه به مسئله محیط زیست دارد به حالت انحصاری توسط مبلغان مسیحی در می آید و مسیحیت حامی محیط زیست است و اگر درختی قطع می شود مسیحت اعتراض می کنند و از سال ۱۹۷۰ به بعد به گفته آقای دکتر مشهدی، مبلغان مسیحیت از دیدگاه اصلی و اولیه مسیحیت که چیرگی و غلبه به طبیعت است پشت پا زده اند و در آثار نیچه و فروید و... به خوبی بیان شده است. و به عنوان یک حربه برای تبلیغ دین مسیحیت استفاده میشود. در آفریقا و جاهای دیگر. و ما می توانیم از این موضوع برای تبلیغ اسلام استفاده کنیم و جا بیاندازیم.

نکته پنجم: که جسته و گریخته به آن پرداخته شده است دیدگاه انسان محوری و خدا محوری است. آقای جوادی آملی در کتاب انسان و محیط زیست این جمله «انا لله و انا الیه راجعون» خروجی کار آن است و طبیعت همش در خدمت انسان نیست و «سخر لکم» قید و بندهایی دارد که رهبری در این زمینه بسیار مطالب مهمی گفته اند و محورهای ۱۷، ۱۸ گانه ای را بیان کرده اند و به این موضوع پرداخته اند و در این دیدگاه ما خدا محور هستیم. پیامبر اکرم زمانی که میوه جدید می آورند بر روی چشمان خود می گذاشتند یعنی به عنوان تحفه نگاه می کردند. و این بعد تبلیغی را باید نگاه کرد.

و نگاه بعدی اینکه این قضیه داعش و... حل خواهد شد. ثم ماذا یعنی اینکه ما دنبال خدا محوری و انسان محوری باشیم و با این دیدگاه با دنیا همکاری داشته باشیم و ما چه اندازه می توانیم با مراجع بین الملل همکاری داشته باشیم و شما بایستی روشن کنید؟ و جنبه خصوصی پیدا کرده است آن چیزی که شما پرداخته اید. در باب جرایم و کفاراتی که وجود دارد باید بال و پر بدیم از جنبه خصوصی و خانه نشینی دینی خارج شود؛ ولی فقیه زمامدار دین وظیفه دارد که خسارات را بگیرد و در جهت تحریم مصرف کند؛ چطوری و کجا و چگونه بگیرد و مصرف کند و این لایه اوزون که مخصوص یکی نیست و بایستی کلی حل شود و از صفحه ۱۴۶ تا ۲۲۳ خروج از مبحث وجود دارد و بایستی از عینک محیط زیست دیده شود و چسبیدن این ها به هم شل هست و کار را ضعیف می کند.

پاسخ آقای دکتر راعی به نقدها:

مباحث خوبی مطرح شد و من تمام مباحث را دیدم و دوستان از کارهایی که باید بشود صحبت کردند و از کار

من صحبت نکردند. کار زیادی باید بشود و کاری که من قرار بود انجام دهم و به تصویب هم رسیده بود و قول و قرار هم گذاشتیم موضوع حج و محیط زیست است. محیط زیست واژه‌ی بین‌المللی است و در آموزه‌های ما نیست، نظام بین‌المللی محیط زیست را ما درست نکردیم و بوده است و ما همین دعوا را در حج و حقوق بشر هم داشتیم و کمی تأمل این را از بین می‌برد و فارغ از پیام مطلب بنده یک پیشگفتار را گفته‌ام که هر کسی که وارد کار من می‌شود بداند که من چه کار کرده‌ام و کاری که این تحقیق باید انجام دهد یک کار خاص است و آن یافتن راهکارهای حفظ محیط زیست بین آموزه‌های حج و نظام بین‌الملل محیط زیست است و علتش این بود که در طرح مکتوب شده بود و به تصویب رسیده بود و این را می‌شود که از نگاه‌های دیگری مانند رویکردهای اخلاقی، ادیانی، اسلامی و ... نیز بررسی کرد و بنده از اینها گذشته‌ام و آمده‌ام شاهدهایی را در حج پیدا کنم. طبیعی است که در این مقایسه و مطالعه تطبیقی من باید نقاط اشتراک و افتراق را بررسی کنم و نگاه‌های دیگر را برای چه باید بیاورم و اگر کسی از من پرسید بگویم برای چه آورده‌ام؟

اشکالات دکتر مشهدی بله درست که بنده فرصت خواستم و متأسفانه نشد و یک سری اشکالات وجود دارد. و در پیشگفتار به نکات اول شما اشاره کرده‌ام و بنده چون که مطالعه تطبیقی انجام می‌دهم کلمه محیط زیست را به صورت عام در نظر گرفته‌ام. و اشاره کرده‌ام که محیط زیست طبیعی، اجتماعی و اقتصادی را بحث می‌کنم و آن یافتن راه‌های حفظ زیست است و به منظور یافتن یک مدل. من دنبال بحث‌های کلامی و فلسفی و انسان محوری و خدا محوری و هدف محوری و طبیعت محوری نبودم. اینها همه جلوی روی من بوده است و توجیه نبودم در این بحث‌ها و نمی‌خواستم وارد این بحث‌ها شوم و طبیعتاً دنبال این می‌گشتم که آیا می‌توانیم یک مدلی از حج ارائه بدهیم به این جمع بندی رسیدیم که می‌توانیم. چطوری؟ من اینگونه فهمیدم که شارع مقدس با دعوت از یک سری افراد مومن، و پوشاندن یک لباس سفید بر تن همه، و جمع کردن همه آنها در یک مکانی به نام مشعر و عرفات و منا، یک کارگاه عملیاتی اجرایی برای حفظ محیط زیست ترتیب داده است. توی این کارگاه مثل کارگاه‌هایی که من استاد را و همه را می‌برند که می‌خواهیم کارگاهی مانند روش مقاله نویسی را آموزش دهد و ما اثباتش کردیم. در این کارگاه یاد ما داده که من تنها از محرمات احرام با شما حرف نمی‌زنم؛ من از محرمات حرم هم حرف می‌زنم. لذا بحثی را آوردم محرمات حرم و محرمات احرام را آوردم و بحث احرام باشد و مقالات فقهی بسیاری آورده‌ام. قبول باید بکنیم که ما هیچ منبعی اینجا نداریم و توقع خوبی است و ما اولین کار را انجام داده‌ام و منبع نداریم و دوست داشتم که یک فقیه بزرگواری من لابه لای برخی از عبارت‌ها ناخونک زدم و مطلب پیدا کردم و من فکر

می‌کنم بزرگان ما به دلایل عدیده‌ای به این بحث نگاه نکرده‌اند و بی سابقه بوده و کار دست ما داده است و برخی از موضوعات سابقه ندارد و غریب است و شما حساب کنید در فقه شیعه ما یک درس خارج فقه محیط زیست نیست که من بروم بینم و منابع غنی پیدا کنم. با این حال دویست منبع به سه زبان عربی و فارسی و انگلیسی آورده‌ام و یافتن در منابع انگلیسی بسیار سخت است و من آراء را آورده‌ام و مسائل فرانسه را اشاره کردند و ما در برزیل را آورده‌ایم و زندگی بومیان آمازون به خطر افتاده و غذایشان و آلودگی صوتی و ... وجود دارد. و طبیعتاً تبع در منابع را در حد آنچه که بود و بیش از آن هم آورده‌ام. و این کار را بایستی آقای دکتر فهمی انجام می‌دادند و به دلایلی انجام ندادند و بنده نیز این با ایشان مشورت گرفتم و تا به جایی که بدین جاست رساندیم.

سوال یکی از حضار:

آیا شارع دغدغه محیط زیست داشته یا ما داریم تحمیل می‌کنیم؟

پاسخ دکتر راعی:

اگر با واژه محیط زیست کار کنیم؟ نه شارع چون از این کلمه استفاده نکرده است پس اصلاً دغدغه اش این نبوده است. یک موقع هست که ما کمی تسامحی وارد این داستان شویم، آیا می‌شود شارع مقدس را ما در این فضا ببینیم یا نه؟ کندن دندان، خراش روی بدن، و... اگر شما که محرم هستید آهویی را رهن کردی و فی المجلس رهایش کنی و ضامنش هستی و قیمتش را هم باید برگردانی به طرف؟ شارع به چه مناسبتی این کار را کرده است و همش دنبال امتحان بوده یا نه؟ این همه احکامی که دو سوم احکام ما راجع به صید است و قطع درختان است همش برای امتحان بوده است و اگر شاخه در حرم بوده و ریشه در بیرون از حرم بوده این‌ها واقعا همش برای امتحان است؟ چقدر من خودم را کنار بکشم و هی بگم نمی‌فهمم تا این که ذهنم این طوری منعقد بشود که همه اش امتحان است؟

یکی از سال‌های بعد از حدیبیه تشریف آوردند ابن عباس نقل می‌کند الی ماشاء الله حیوانات دور و ور کاروان تاب می‌خوردند و پیامبر فرمودند این امتحان الهی است و مواظب باشید که سمت اینها نروید و ما چرا باید فکر کنیم که همه چیز برای امتحان است. و خداوند می‌فرماید که هر کسی صیدی را از بین ببرد خداوند از آن انتقام می‌گیرد. حالا من این را از باب امتحان بگیرم یا اینکه بعضی‌ها هستند که حتی در لباس حرم هم شرایع خداوند را قبول ندارند و می‌تازند که هر آنچه که بوده است که نباید حج و محیط زیست باشد.

سوال یکی از حضار:

بحث احکام حج ربطی به بحث محیط زیست ندارد و هر کدام باید بحث خودشان را بکنند و دیدگاه خودشان را داشته باشند و احکام با دیدگاه فلسفی به گنجی می‌گراید.

پاسخ: درست است اگر ما دنبال قیاس و مصالح مرسلات باشیم این را من قبول می‌کنم و ما دنبال این نبودیم ما دنبال این بحثیم که یک واژه پیدا شده و در این واژه یک نظام طراحی شده به نام محیط زیست. در این نظام محیط زیست صحبت از حفظ حیوانات، حفظ درختان، ممنوعیت شکستن شاخه‌ها، ممنوعیت آلودگی صوتی است و محتوا را که نگاه می‌کنیم به شکل خیلی بهتر و با کیفیت‌تر بهره‌مندی از ضمانت‌های اجرایی ایمانی در حج وجود دارد. ما چرا فکر می‌کنیم که اینها اسمش احکام است و ما باهاش مخالف نیستیم و ما می‌گوییم که شما اسمش رو گذاشتید؟ محیط زیست در حج مطرح است و با آن نام نیست و اسمش هم احکام شرعی است. وقتی ما به این احکام عمل می‌کنیم چه اتفاقی رخ می‌دهد؟ وقتی حرام است که آهویی را بکشیم چه اتفاقی می‌افتد؟ خب این باعث حفظ آن می‌شود دیگر. و اینها را گفته‌اند که ما حفظشان بکنیم. جناب آقای دکتر فهیمی و دکتر مشهدی من بعضی از این نکات را قبول دارم مثلاً بحث حق و محیط زیست و توسعه فکر می‌کنم باید کامل ببینیم ولی هیچ منبعی نبود که من وارد شوم و فقط یک تراوش ذهنی بود و اگر کمک و راهنمایی بکنید خیلی خوب است و یک بحثی که من توانستم پاسخی پیدا کنم و از شما درخواست کمک دارم ذبح قربانی است. من باید یک کار پزشکی انجام دهم و بحثی است که باید تحقیق بیشتر شود، ولی جالب است که در بحث‌های بین المللی این قسمت را هیچ کس نگفته که قربانی مخالف محیط زیست است و تنها برخی از طرفداران محیط زیست با رویکرد سبز محوری مطرح می‌کنند و بیشتر خودمان هستیم، داخلی مطرح می‌کنند تا بیرونی‌ها و این را دیده‌ام و در نظام بین الملل که بنده مطالعه و بحث کرده‌ام هیچ کسی مخالفت نکرده است.

یک کنوانسیون داریم به نام کنوانسیون سرکیس که در آن حیواناتی که رو به انقراض رو مورد حمایت ویژه قرار می‌دهد و نسبت گوسفند به آهو... نسبت گاو با برخی از حیواناتی که وحشی‌اند و شتر با سایر حیوانات وحشی... اگر نگاه کنیم می‌بینیم که این گونه هم نیست... من این را می‌دانستم و نمی‌خواستم که این کار را بیاورم و حس می‌کردم که آن محکمی کار من را سست می‌کند و گذاشتیم ببینیم نکته‌ای دریافت می‌کنیم یا اصلاً نیاوریم امیدوارم که این بحث به ما کمک کند. و در نهایت احدی معتقد به این مطلب نیست و غربی‌های تند محیط زیست هم این اشکال را قبول ندارند و اعتراض نمی‌کنند و چرا ما این موضوع را مسئله بکنیم. با تشکر عرض خواهی می‌کنم.

دبیر جلسه:

یک صحبتی که در باره امتحان وجود دارد این است که منافاتی بین امتحان و حکمت الهی وجود ندارد. و گاهی حس می شود که دوستان فکر می کنند بین امتحان بودن یک دستور و اینکه مقصدی که پشت این قضیه باشد تعارضی وجود دارد. این گونه نیست. و بلکه احرام می تواند کارگاه چند روزه باشد که انسان بتواند بعداً آن را در جاهای دیگر سرایت دهد.

سوالات:

یکی از حضار:

با توجه به اینکه فقهای ما در تمام زمینه ها به صورت کامل ورود کرده اند و فقه شیعه بسیار جامع است و علت عدم ورود فقها به موضوع محیط زیست یک جهت و علت خاصی دارد و جهت این است که در مقوله حج رویکرد کارها بحث تعبد است و استفاده از ابعاد اخلاقی و اجتماعی حج است و انسان باید بنده خداوند باشد و بندگی کند و در کنار آن به محیط زیست نیز آسیبی نمی رسد و این بحث شما کاملاً بحث فرعی است.

پاسخ دکتر مشهدی:

بنده هم موافق نظر شما هستم و با توجه به توضیحات دکتر راعی و مسئله حج و حفظ محیط زیست به صورت غیر مستقیم است چو صد آید نود هم پیش ماست. شارع مقدس یک سری ممنوعیت ها را برقرار کرده است و به صورت غیر مستقیم می شود این بحث را پذیرفت و از دیدگاه آقای راعی دفاع کرد. بله مستقیم نمی توانیم این بحث را انجام دهیم. در مخاصمات مسلحانه و بین الملل ما می گوئیم کنوانسیون اوتادا سلاح های شیمیایی و هسته ای آمده است استفاده از سلاح های هسته ای را ممنوع کرده است و ما می گوئیم کنوانسیون به صورت مستقیم اشاره ای به حفظ محیط زیست نداشته است ولی با اجازه ندادن استفاده از سلاح به صورت غیر مستقیم نیز حفظ محیط زیست را خواستار شده است.

یکی از حضار:

بایستی موضوع تحمیل نشود و آقای دکتر دو موضوعی را عرض کردند که احساس کردم تحمیل صورت گرفته است. و در باب صید ما درست است که آیاتی را داریم اما آیاتی را هم در خارج از صید وجود دارد که استفاده از حیوانات را آزاد کرده است اینکه منافات پیدا می کند؟ و مسئله قساوت را که فرمودند و اگر سه روز بیشتر در مکه بمانیم قساوت قلب می گیرد انسان، و ما این را تحمیل بکنیم به اینکه نفس دچار مشکل می شود؟! ما در ۱۴۰۰ سال

پیش تا الان هم مشکل کثرت جمعیت را نداشته‌ایم این مسئله‌ی جدیدی است که باید راه حل دیگری در نظر گرفته شود و مثلاً با افزودن فضای طبیعی قابل حل است و بایستی مراقب تحمیل کردن مسائل باشیم. در بحث خارج جهاد، نکات ریز و بسیار مهمی که فقهای ما بسیار کافی و کامل به آن اشاره کرده‌اند و بحث احکام ما کامل و جامع است در جای خودش قرار دهیم و بحث‌های خودمان را جای خودش بگذاریم.

پاسخ دکتر فهیمی:

البته خدمت شما عرض کنم که جناب آقای دکتر راعی فرمودند که بنده ناخونک زدم و ما نیز گاهی به پژوهشگران عزیز می‌گوییم که در بعضی از مباحث ناخونک بزنی و البته یعنی اینکه اگر مرغی را در یک جایی رها کنند و چیزی برای خوردن نباشد، ناخونک می‌زند و غذای خودش را با چنگالش از درون دل خاک بیرون می‌کشد. بنده بایستی یک مقداری توضیح دهم چونکه خودم در کار بوده‌ام و اینطور نیست که فقه به موضوع پرداخته باشد و کوتاهی کرده باشد. در کتاب خودم که در پژوهشکده چاپ شده بر روی یک فتوا کل کتاب را که شامل ۴۵۰ صفحه است بحث کرده‌ام. در بحث نجاست مسجد و طهارت که یک بحث ابتدایی در فقه خارج است آقای طباطبایی رحمه الله علیه مطلبی را مطرح کرده‌اند که اگر کسی آمد و دیوار مسجد را نجس کردند از نظریه تکلیفی و وصفی چه حکمی دارد؟ از نظر تکلیفی که کار حرامی انجام داده است آیا از نظر وضعی هم چیزی مترتب آن می‌شود یا نه؟ بعضی از فقها زیر بار نرفته‌اند که نجس کردن مسجد التزام به تعمیر و اصلاح آن را به دنبال داشته باشد و شهید صدر با نهایت شهامت می‌گوید که حکم وضعی نیز دارد و شخص شرعاً باید بیاید و تعمیر و تمیز کند ولو با کندن گچ و ... بعضی از معیارها و مطالبی که فرمودند ما از این مطالب باید بیاییم بیرون و آگاه هستیم که کاملاً هیچ چیز بدون جوابی در فقه ما باقی نمی‌ماند و بنایمان هم این است. آقای دکتر راعی مطالبی را از دل آن آورده‌اند و در اینجا جنبه‌ی تعمیم و عمومیت به آن بدهند علاوه بر آن جنبه‌ی تعبدی مسئله که در آن است. مثلاً در سوالی که عزیزمان پرسیدند و فرمودند که در بحث لذت جویی از زن در مسئله حج، شما چگونه توجیه می‌کنید؟ من فقط یک اشاره می‌کنم و احترام جلسه هم حفظ شود ما گروه‌های تندی داریم در اروپا به عنوان اکوفمونیست‌ها هستند، یعنی زن‌گرای محیط زیست حافظ هستند. و کاملاً زن را به محیط زیست تشبیه می‌کنند و می‌گویند که این محیط زیست است که به ما خیلی چیزها را یاد می‌دهند و همان‌گونه که این زن و مادر هست که بچه‌ای که اصلاً سخن گفتن بلد نیست او را به سخن می‌آورد و تفکر ناطقه و انسان را پویا و جویا می‌کند و لذا از این حیث که تصرف در زن هم تصرف در محیط زیست می‌شود. اینها خیلی روی آن پافشاری می‌کنند و مسائلی

نیست که بی توجه به آن باشند و براساس آن است که نهایتاً عرض کردم که مطلب واقعا یادی از امام بکنیم در انتهای کار که فرمودند فقه تئوری اداره انسان از مرگ تا لحد است.

اگر نگاه کنیم پژوهشگران ما کارهای بسیاری و کتاب‌های بسیار عالی در زمینه‌های مختلف از جمله اسرار حج، احکام حج و اخلاقیات حج، و حکمت حج صورت گرفته است و خود ما نیز در روزهای اولی وارد عمره و حج شدیم آن موقع این مطالب دستمان نبود که استفاده کنیم و الان کلی لذت می‌بریم و همین گونه است و در مسئله محیط زیست و ... می‌گوییم به رفقا که وقتی که نظام سابق سقوط کرد و شهید بهشتی در مدرسه فیضیه تشریف آوردند و گفتند همه می‌گویند حی علی الصلاة من می‌گویم حی علی القضا (قضاوت). الان بنده عرض می‌کنم (حی علی فقه البیئه) برمی‌گردم به صحبت‌های اولم که اینها برای آرامش است. و البته یکی از دانشجویان در دانشگاه سوال کردند که تا الان چرا فقها به این مطالب نپرداخته‌اند؟ بنده گفتم عزیزم فقها تا حالا فقه شیعه در این هزار سال گوشه نشین و منزوی بوده است و اهل سنت که کتاب تحریر المجله را نوشته صد سال قدمت داشته است و شهید ما کتاب را در زندان و با تقاضای آل بویه و ... نوشته است و ما الان خدا را شاکریم و در آن زمان شکم‌ها گرسنه بودند و نمی‌توانستند که به این مسائل بپردازند و الان حکومت مستقر شده و دنبال مستقر سازی است و طرح نظام جهانی حفاظت از محیط زیست ابداع شود و بسیار عالی است و از آقای دکتر تشکر داریم و اگر نکات ما را وارد کنند و در غیر این صورت هم خیلی عالی است و موفق باشند.

آقای دکتر راعی:

بحثی که فرمودند راجع به تمدن سازی فقه شیعه است و غافل نباید بشویم از این موضوع و بحث مهمی است و هر تمدنی مولفه‌های خودش را دارد و اساس مدنیت امروز محیط زیست است و نباید فراموش کنیم و بسیاری از مطالب را شخصاً خودم دوست داشتم ولی چون نمی‌شد اغنای ذهنی شود از خیرش می‌گذشتم. و بنده در یکی از مقاله‌های وهابی دیدم که دلیل اینکه نباید بیش از سه روز در مکه بمانیم را می‌گفت و بنده تنها به صورت یک احتمال مطرح کردم.

ما شک نداریم که همه اینها برای پاکی دل است و مدل حج برای حفظ محیط زیست همراه با تقوا است این افتخار آموزه‌ی حج است، اما آنچه که امروز در دنیا به عنوان محیط زیست مطرح می‌شود با هر نامی که کارش ندارم و محتوا را بنده کار دارم ... مثلاً شما می‌گویید ممنوعیت حمل سلاح، و یا «ولاتازعوا» و یا «فلا رفت و لا فسوق و لا جدال فی الحج» من تنها از اینها امتحان نمی‌فهمم، تقوای دل از آن می‌فهمم و بالاتر می‌فهمم و اما اگر

به آن عمل کنم چه عالمانه نگاه کنم و چه اصلا عالمانه نگاه نکنم، این یک نتیجه دارد که رخ می دهد و محیط طبیعی محیط اجتماعی که امروز می گویند درونش آلودگی صوتی نباشد حفظ می شود. ممنوعیت نماز به صورت مکایی که قرآن کریم اشاره می کند امروزه بهش می گویند آلودگی صوتی. می گویند داد و فریاد بیخودی راه نیندازید و من کاری به اسم ندارم و می گویم که قرآن کریم این را نهی کرده است و نتیجه چه می شود که امروزه اسمش را می گذارند ممنوعیت آلودگی صوتی در راستای حفظ محیط زیست است و این را کی قرآن گفته است در حدود ۱۴۰۰ سال پیش گفته است و چرا عنوان نکنیم؟ و ممکن است که در بیانش لکنت زبان و قادر نباشیم که به صورت کامل بگوییم اما حق نداریم که سرمایه خودمان را قایم بکنیم و به نظر میرسد که سرمایه را باید بگوییم تا هر چه خراش دارد گرفته شود در جمع شما و یک چیز خوب و کاملی در بیاید.

تقدیر و تشکر از حضار محترم.

جمع بندی دیر جلسه:

به صورت کلی می شود گفت که واقعا در حج، احکامی وجود دارد که ما آن احکام را در دیدآموزه های دینی یا نمی بینیم یا خیلی کمتر می بینیم که نتیجه طبیعی آن حفظ محیط زیست است و یک حاجی مدتی که در احرام یا حرم به سر می برد با این احکام تربیت پیدا می کند که این زندگی چند روزه آنجا را در طول عمرش سرایت بدهد و قطعا چنین تربیتی آثار محیط زیستی فوق العاده ای دارد و ضمانت اجرایی درونی هم دارد و ضمانت اجرایی که آن دارد از بسیاری از ضمانت اجرایی هایی که بخواهند با قوانین سخت و نرم در بین الملل بخواهند اجرا کنند بالاتر و بهتر است. استفاده کردیم از استادان معظم و حضار عزیز و امیدواریم که جلسه خوب و مفیدی باشد در جهت پیشبرد تبیین فقهی و حقوقی آموزه های دینی و فقه شیعه. ان شاء الله